

**ADAPTACIJA IMENICA ORIJENTALNOG
PORIJEKLA KATEGORIJI
SRPSKOHRVATSKOG RODA I BROJA**

HANKA GLIBANOVIĆ-VAJZOVIĆ

UDK 808.61/.62—22:808.61/.62—316.3:809

Institut za jezik, Sarajevo

Izvorni naučni rad

U procesu adaptacije, koji je posmatran na odnosu model — replika, nastojalo se, induktivnim putem, doći do određenih pravilnosti, odstupanja i izuzetaka vezanih za gramatički rod i broj imenica orijentalnog porijekla.

1.0. Riječi preuzete iz jednog jezika u drugi, nakon obavezne transfonemizacije (ispoljene kroz supstituciju glasova), podliježu i različitim vidovima adaptacije na morfološkom planu, što imenujemo kao proces transmorfemizacije.¹ Stepen i obim promjena kojima su posuđenice izložene na ovom nivou, zavisi, prije svega, od stepena razlika / podudarnosti morfoloških sistema jezika u kontaktu između kojih je došlo do interferencije, a zatim i od gramatičke kategorije kojoj određena posuđenica pripada (imenice, glagoli, pridjevi itd.).

Sve promjene koje se dešavaju na posuđenici tokom njene transformacije iz forme modela u oblik integrisane replike i dalje mogu se posmatrati kroz dva osnovna procesa: primarnu i sekundarnu adaptaciju. U primarne promjene na morfološkom nivou spadaju sve pojave vezane za usklađivanje modela gramatičkim uzusima jezika koji posuđuje, što je preduslov da izvjesna leksema uopšte funkcioniše u ulozi replike (posuđene adaptirane riječi). Sekundarnim promjenama smatraju se sve izmjene na replici do kojih dolazi (eventualno) vremenom pod uticajem endogenog razvoja jezika primaoca i, naročito, pod uticajem njegove dijalekatske razuđenosti, što je, obično, posljedica difuzije određene posuđenice na terenu jezika u koji je dospjela. To se odnosi na sve riječi tuđeg porijekla preuzete iz jednog jezika u drugi.

1.1. U ovom radu istraživanje smo ograničili samo na riječi orijentalnog porijekla u našem jeziku. Poznato je, naime, da je tursko-srpskohrvatska interferencija (koja se dešavala tokom viševjekovnih direktnih jezičkih kontakata na našim prostorima), rezultirala ogromnim brojem pozajmica orijentalne provenijencije (ima ih čak oko desetak hiljada).

¹ Kao polazište u ovom radu prihvaćena je teorija (i prateća terminologija) R. Filipovića (*Teorija jezika u kontaktu*, Uvod u lingvistiku jezičkih dodira, JAZU, Školska knjiga, Zagreb 1986).

1.2. Među posuđenicama su uvijek najbrojnije imenice.² Za orijentalizme je osobeno da je veliki broj takvih riječi preuziman kao kompletan jezički znak (označeno + oznaka), jer je posuđivanje u velikoj mjeri bilo posljedica i popratna pojava materijalne i duhovne interferencije u kontaktu dviju kultura i civilizacija, mada su često posuđivane i »oznake« za predmete i pojmove poznate civilizaciji primaocu.

Ostale vrste riječi preuzimane su mnogo manje (kao pridjevi i glagoli) ili rijetko (kao brojevi, priloz, prijedlozi, veznici, uzvici, rječice), pa čak i gotovo nikako (kao zamjenice, naročito lične). Ova pojava može se objasniti činjenicom da kategorijama riječi koje se ne posuđuju ili se rijetko posuđuju, zapravo, raspolaže svaki jezik u onolikoj mjeri koliko to iziskuju potrebe njegove govorne komunikacije. (Zamjenice, na primjer, kao najapstraktniju kategoriju riječi u smislu »označenog«, svaki jezik je razvio, prema svojim potrebama, kao sopstveni gramatički sistem i slično.)

1.3. Za primarnu morfološku adaptaciju tipično je da se model jezika davaoca transformiše u repliku jezika primaoca u okviru iste vrste riječi, dok je sekundarna adaptacija mnogo fleksibilniji proces (od imenica se izvode glagoli i pridjevi, od pridjeva imenice itd.). Osim toga, posuđene riječi se u principu prenose kao slobodni osnovinski morfemi; rjeđi su primjeri preuzimanja leksema u obliku sa vezanim morfemom, obično tvorbenim sufiksom, koji, ukoliko se preuzme sa većim brojem osnovnih riječi, može vremenom postati i produktivan u jeziku primaocu, čak osposobljen za tzv. hibridnu tvorbu.

Međutim, da bi jedna tuđa riječ prešla iz modela u repliku i dobila status posuđenice, ona mora, nakon nužne transfonemizacije, već kao primarnu adaptaciju pretrpjeti i gramatičku transformaciju: mora dobiti sve gramatičke osobine koje data leksička kategorija ima u jeziku primaocu (imenica — rod, broj i tip deklinacije; glagol — infinitivni nastavak, vid i glagolsku vrstu, tj. tip konjugacije itd.). To je nužan proces da bi tuđa riječ dobila status replike. Ukoliko neki od gramatičkih zahtjeva jezika primaoca izostanu, tj. posuđenica zadrži neke od osobina iz jezika davaoca (npr. indeklinabilnost), riječ se smatra kompromisnom replikom.

Sve naknadne morfološke pojave do kojih dolazi u procesu sekundarne adaptacije, mogu biti vezane za promjenu roda (pa i broja) kod imenica, promjene roda i vida kod glagola, promjenu vrste riječi iskazanu kroz različite derivacione mogućnosti i tome slično. Ukratko: »Čim se posuđenica potpuno integrira u morfološki sustav jezika primaoca kao replika, ona preuzima sve oblike tog sustava.«³

To bi bile opšte postavke o transmorfemizaciji posuđenica, koje podrazumijevaju i stanovite specifičnosti vezane za stepen razlika/sličnosti

² isp. R. Filipović, *ibid.*, str. 21;

³ *ibid.*, str. 133;

gramatičkih sistema konkretnih jezika koji su dovedeni u kontakt, odnosno od gramatičkog sistema svakog zasebnog jezika primaoca.

1.4. Budući da govorimo o orijentalizmima, odnosno o transmorfe-mizaciji imenica orijentalnog porijekla, potrebno je, poređenjem srpskohrvatskog i turskog gramatičkog sistema (direktni kontakti), te djelimično arapskog i perzijskog (često jezici izvornici), sagledati bitnije razlike koje su mogle imati uticaja na ovaj proces, odnosno, mogle otežavati adaptaciju imenica na morfološkom planu.

Gramatičke strukture turskog i srpskohrvatskog jezika suštinski se veoma razlikuju što je i razumljivo s obzirom na činjenicu da ovi jezici i tipološki pripadaju zasebnim grupama: prema morfološkoj klasifikaciji turski spada u aglutinativne jezike, a srpskohrvatski, kao i arapski i perzijski, u fleksivne.

Kod adaptacije imenica⁴ orijentalnog porijekla najveći problem predstavlja prihvatanje srpskohrvatskog gramatičkog roda. Turski jezik, naime, za razliku od srpskohrvatskog (takođe arapskog i perzijskog), uopšte ne poznaje ovu kategoriju; razlikuje samo prirodni rod, ali ni njega ne iskazuje formalnim gramatičkim pokazateljima već pomoćnim sredstvima — sintaksički: uz imenicu kojoj se određuje rod (prirodni) dodaje se odgovarajuća riječ specijalne namjene. Broj takvih mogućnosti je ograničen i svodi se na sljedeće:

- a) za muški rod: *erkek* — i za ljude i za životinje, a
- b) za ženski rod: *bayan*, *hanım*, *kadın*, *kız* — za ljudska bića, odnosno *dişi* — za životinje.

Za razliku od kategorije gramatičkog roda, izražavanje broja kod imenica orijentalnog porijekla u našem jeziku ne predstavlja naročit problem u procesu primarne adaptacije. Množina se, naime, u turskom jeziku iskazuje pluralnim sufiksom *-ler/-lar* (morfema je podređena zakonima vokalne harmonije), koji se u principu nije posuđivao. Budući da turski jezik, kao aglutinativan, nema unutrašnju fleksiju, imenice su jednostavno prihvatane u obliku jednine (dakle, bez pluralnog sufiksa), a zatim su množinu izražavale prema uzusima jezika primaoca.

U arapskom i perzijskom, kao fleksivnim jezicima, pluralni oblici se formiraju drukčije nego u turskom jeziku, pa su neke imenice mogle

⁴ *Pridjevi* su u turskom jeziku indeklinabilna vrsta riječi, pa su u procesu adaptacije ili dobijali sve osobine sh. pridjeva ili su, zadržavajući svoju indeklinabilnost, ostajali u formi kompromisne replike. Kod *glagola* je u principu posuđivana kao model i osnovni morfem samo infinitivna (rjeđe perfekatska) osnova — sve ostalo u procesu adaptacije (glag. vrsta, vremenā, konjugacija) rješavano je po uzusima jezika primaoca, pri čemu je najveći problem predstavljalo izražavanje glag. vida, kategorije koju turski jezik rijetko uključuje, a i tada određenim pomoćnim sredstvima (različito od srpskohrvatskog). Kod *ostalih vrsta riječi* nema razlika koje bi bitno uticale na transmorfemizaciju i otežavale je.

biti posuđene (u turski, a potom i u srpskohrvatski jezik) i u množini, ali to nije imalo posebnog uticaja na iskazivanje kategorije broja replike u jeziku primaocu.

2.0. Proces primarne adaptacije⁵ imenica orijentalnog porijekla kategoriji srpskohrvatskog gramatičkog roda⁶ dešavao se po određenim pravilnostima (istina, uz brojna odstupanja i izuzetke⁷), a ostvarivao se pod uticajem nekoliko osnovnih elemenata koji su mogli karakterisati određenu posuđenicu i usmjeravati adaptaciju i to:

- 1) oznaka prirodnog roda — pripadanje spolu;
- 2) kontaminacija — analogija prema riječima istog ili sličnog značenja;
- 3) formalni završetak modela u jeziku davaocu (turski).

Uvažavajući i ostale kriterije, kao polazno mjerilo u analizi odabran je formalni završetak imenice modela iz turskog jezika, prije svega, a u nekim slučajevima, takođe iz arapskog ili perzijskog. Na osnovu podataka o konsonantskom ili određenom vokalskom završetku modela, pokušalo se induktivnim putem doći do mogućih pravilnosti u transformacijama vezanim za gramatički rod replike, ne zanemarujući pri tom ni pojave izuzetaka i odstupanja od postavljenih pravila.

2.1. *Imenice na konsonant* u statusu modela po formalnom kriteriju u pravilu podliježu nulta transmorfemizaciji — zadržavaju svoj oblik (kakav imaju u turskom jeziku) i uklapaju se poput domaćih riječi sa istim završetkom u kategoriju muškog roda (deklinacija tipa »jelen«). Dakle, pravilo je:

model na konsonant — replika: nulta morfem → m. rod
(ahar, asker, at, avaz, bardak, barjak, beg, behar, berat, budak, čanak, ćilim, ćup, def, direk, dizdar, dželat, džep, đerdan, derdef, don, dugum, ferman, fes, halal, hećim, ibrik, kapak, konak, mandal, oluk, parmak, peškir, tabak, taban, tavan, vakat, zar, zejtin itd.).

⁵ Proces adaptacije o kojoj govorimo podrazumijeva, prije svega, primarne promjene, jer se prihvatanje gramatičkog roda postavlja kao osnovni zahtjev u momentu interferencije određene imenice, a posmatramo ga na poređenju: model — replika. To, međutim ne znači da neke od analiziranih imenica nisu mogle i mijenjati rod ili postati dvorodne tokom vremena i sekundarne adaptacije, a pod uticajem analogije i prirodnog roda, semantičkih pomjeranja, stanja u dijalektima i tome slično.

⁶ Isp. o tome i: A. Schmaus, *Gramatički rod turskih imenica u južnoslovenskim jezicima*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, IV—V, MS, Novi Sad 1961—62, 300—308.

⁷ Odstupanja i izuzeci od pravila o prihvatanju gramatičkog roda, mogla su biti rezultat ili sekundarnih promjena ili činjenice da je do tursko-srpskohrvatske interferencije dolazilo različitim putevima i na različite načine: usmeno i pismeno, preko monolingvalnih i bilingvalnih govornika i slično.

Izuzeci i odstupanja od navedenog pravila rezultat su uticaja ostala dva kriterija koji se mogu reflektovati na rod replike: spola (prirodni rod) i kontaminacije (analogije prema domaćim riječima istog ili sličnog značenja). Na osnovu primjera izdvojene su sljedeće takve pojave:

1. *model na konsonant — replika: vezani morphem -a → ž. rod* (bešika, čarapa, džigerica, hanuma, hasura, kaduna, kaldrma, karpuz, kašika, mangala, nanula, papuča itd. < tur. beşik, çorap, ciğer, hanım, hasır, kadın, kaldırım, karpuz, kaşık, mangal, nalın, papuç)⁸;
2. *model na konsonant — replika: vezani morphem -e → ž. rod pl. t.* (čakšire, čatale, makaze, merdevine, šalvare i slično < tur. çakşır, çatal, makas, merdiven, şalvar);
3. *model na konsonant — replika: vezani morphem -e → sr. rod* (ćemane < tur. keman);
4. *model na konsonant — replika dvorodna:⁹ nulta morphem → m. rod i vezani morphem -a → ž. rod* (bogaz i bogaza, raf i rafa i slično < tur. boğaz, raf).

2.2. *Imenice na vokal -a* u statusu modela, najčešće su u momentu transfera i adaptacije kategoriji srpskohrvatskog gramatičkog roda, za-državale svoj oblik i na osnovu formalnog kriterija dobijale ženski rod (deklinacija tipa »žena«). Prema tome, pravilo je:

model na vokal -a — replika: nulta morphem → ž. rod
(basma, boja, dekika, guba, halka, hefta, jufka, kajasa, mušema, nafaka, sačma, sadaka, taraba, torba itd.)

Izvan postavljene pravilnosti registrovane su još tri različite pojave vezane za kategoriju roda navedenog modela, do kojih dolazi uključivanjem ostalih kriterija (ne samo formalnog) koji mogu imati uticaja pri adaptaciji. Dakle:

1. *model na vokal -a — replika: nulta morphem → m. rod — prirodni* (aga, mula, paša < tur. ağa, mula, paşa);
2. *model na vokal -a — replika: (proširenje osnove) vezani morphem -ija → ž. rod*

⁸ U ovu grupu primjera mogu se, sa stanovišta roda i završetka modela i replike, svrstati, takođe, neke imenice kod kojih je u procesu adaptacije dolazilo do izmjene osnove na dva moguća načina:

a) redukcijom glasova (čibra, tezga < tur. kibrit, tezgah) ili
b) umetanjem glasova: suf. -ija (jangija, kanija, misterija < tur. yangın, kın, mistar).

⁹ Pojava da se od istog modela u turskom jeziku jave dva oblika replike u sh. različitog gramatičkog roda, popraćena je ponekad i semantičkim razlikama, kao u primjerima: *jarak* i *jaruga* (tur. yarık) ili *čat* i *čage* (tur. kağıt), što ne bi važilo za oblike *čoşak* (tur. köşk) i *čoşe* (tur. köşe) ni prema porijeklu, niti prema semantičkim vrijednostima.

(*davija, kirija, meraja, oda* < tur. *dâva, kira, merâ, oda*)

3. *model na vokal -a* — replika: *izmjena osnove (proširenje ili redukcija)* → m. rod
(*mosur, sevdah* < tur. *mosura, sevda*).

2.3. *Imenice na vokal -e* u statusu modela ponašaju se (za razliku od prethodne dvije grupe) vrlo različito, pa je manja mogućnost da se pravilo o prihvatanju gramatičkog roda postavi na osnovu formalnog kriterija — ovdje su izraženije prisutni kriteriji analogije i prirodnog roda. Najčešće se, ipak, dešavalo da model zadržava svoj oblik i dobije srednji rod (deklinacija tipa »tele«), odnosno, da se završetak *-e* mijenja u vokal *-a* čime imenica dobija ženski rod (deklinacija tipa »žena«), pa bi se to moglo smatrati i alternativnim pravilom koje je u nekim primjerima potvrđeno i kroz mogućnost dubletnih oblika (dvorodna replika). Odstupanja i izuzeci od postavljene pravilnosti misu česta pojava, mada ima i takvih pojava. Dakle, pravilo je:

1. *model na vokal -e* — replika: *nulta morfem* → sr. rod
(*đugme, đubre, đule, hise, sirće, šilte/šiljte, tane, teneće* i sl.);
2. *model na vokal -e* — replika: *izmjena završetka (-e > -a)* → ž. rod
(*čerga, česma, čevra, čizma, deva, ergela, kefa, kesa, lula, testera* itd. < tur. *çerge, çeşme, çevre, çizme, deve, hergele, kefe, kese, lüle, testere* i
3. *model na vokal -e* — replika *dvorodna: nulta morfem* → sr. rod
i *izmjena završetka (-e > -a)* → ž. rod
(*čekmedže i čekmedža, meze i meza, šiše i šiša* < tur. *çekmece, meze, şişe*)¹¹.

Odstupanja i izuzeci mogu se svesti na sljedeće pojave:

- 1) *model na vokal -e* — replika: *nulta morfem* → ž. rod pl. t.
(*tezgere*)
- 2) *model na vokal -e* — replika: *redukcija osnove modela* i to:
 - a) *nulta morfem* → m. rod (*gulanfer, terzijan* < tur. *gulampare, taziyan/tarzene*);
 - b) *vezani morfem -o* → sr. rod (*čerčivo* < tur. *çerçeve*);
 - c) *vezani morfem -ija* → ž. rod (*šamija* < tur. *şame*)

2.4. *Imenice na vokal -i (î/ü/-u)* — zavisno od vokalne harmonije u turskom jeziku) u statusu modela po pravilu su u srpskohrvatskom je-

¹⁰ U ovu grupu primjera mogu se svrstati i imenice složene sa pers. riječi *hâne* koja je preko turskog u srpskohrvatskom funkcionalizovana kao sufiks *-(h)ana* (*čerhana, džebana, džumruk(h)ana, hapsana, krečana* itd.).

¹¹ Zanimljiv je primjer lekseme *buđ/buđa* (tur. *büğe*), koja takođe pripada ovoj grupi imenica modela, ali nije razvila alternaciju u rodu već u obliku i tipu deklinacije: *buđ* ž (tipa »kost«) i *buđa* ž (tipa »žena«).

ziku dobijale proširenje nastavkom *-(i)ja*¹², a shodno tome i rod: ženski (ili ž. pl.), odnosno muški (prirodni), pa čak i oba ova roda (dvorodna replika). Dakle, pravilo je:

1. *model na vokal -i (-i, ü, u) — replika: vezani morfem -(i)ja → ž. rod (anterija, šargija, bašlija, burgija, busija, čaršija, ćuprija, ćuskiya, džamija, fučija, ičindija, jazija, kajsiya, kapija, kutija, oklagija, sandžija, sećija, tapija, tepsija, turpija, veresija itd., kao i bukagije, dimije i slično (ž. pl.);*
2. *model na vokal -i (-i, ü, u) — replika: vezani morfem — (i)ja → → m. rod (prirodni) (adžamija, bekrija, delija, đuvegiya, efendija, gazija, hadžija, haramija, kadija, komšija, spahija, terziya, valija);*
3. *model na vokal -i (-i, ü, u) — replika: vezani morfem -(i)ja → dva roda: muški i ženski (tipa »pijanica«) (mušterija, sojtarija < tur. müşteri, soytarı).*

U ovu kategoriju adaptacije spadaju i sve imenice koje se u statusu modela završavaju turskim sufiksima *-ci/-ci* i *-li* (takođe podliježu vokalnoj harmoniji) — u srpskohrvatskom one takođe dobijaju proširenje nastavkom *-(i)ja* i uklapaju se u odgovarajući rod i to:

-čija/-džija → (redovno) m. rod (abadžija, avdžija, bostandžija itd.)

-lija → a) m. rod — prirodni (esnaflija, šeherlija, zanatlija itd.)

i b) ž. rod — gramatički (džamlija, fišeklija itd.).

Odstupanja i izuzeci od navedenog pravila vrlo su rijetki, a moguće ih je svrstati u sljedeće tri pojave:

- 1) *model na vokal -i — replika: izmjena završetka (-i > -a) → m. rod (prirodni) — redovno kod turske izafetske konstrukcije (genitivna veza) u kojoj je drugi član imenica baş (esnafbaša, harambaša, kavazbaša, subaša, terzibaša);*
- 2) *model na vokal -i — replika: na konsonant (redukcija završetka) → → m. rod (janjičar < tur. yeni çeri);*
- 3) *model na vokal -i — replika: proširenje osnove → mogućnost sva tri roda (zavisno od završetka, a obično pod uticajem analogije i spola):*
 - a) *muški (daidža < tur. dayi), b) ženski (đinđuva < tur. incü) ili*
 - c) *srednji (pazuho < tur. bazu).*

2.5. U vezi sa određivanjem gramatičkog roda kod imenica orijentalnog porijekla, zanimljiva je i pojava vezana za probleme dublje etimologije, tj. za proces adaptacije na relaciji jezika: davalac — posrednik — primalac.

¹² Vezani morfem *-(i)ja* kod replike mogao je doći i pod uticajem ar. prid. sufiksa *-iyya* (za ž. rod) od koga su u turskom dobijani oblici imenica na završetak *-iye*. Ukoliko je taj isti sufiks iz arapskog jezika preuzet u obliku muškog roda: *-iyy*, njegov refleks je u turskom bio *-i*, a u srpskohrvatskom po pravilu *-ija*.

Riječ je, prije svega, o imenicama koje su u arapskom jeziku (odakle su posuđene) imale oblik sa završetkom na arapsko tzv. »okruglo« *t* koje je u arapskom jeziku najčešće oznaka ženskog roda i koje se u pisanoj formi redovno realizuje, a u govornoj može, ali ne mora. Takve su riječi u turski jezik preuzimane sa različitim završetkom, a u srpskohrvatskom se najčešće preslikavalo stanje iz turskog, što je jedan od dokaza o snažnom uticaju jezika posrednika.¹³

Dakle, opisana kategorija riječi prilagođavala se srpskohrvatskom gramatičkom rodu zavisno od završetka kakav je dobila u turskom jeziku, pri čemu je, naravno, pored formalnog obilježja, na rod mogla uticati i analogija, odnosno, pripadanje spolu.

Na osnovu primjera mogu se izdvojiti sljedeće pojave:

1. *ar. t > tur. t > sh. nulta morfem* → *m. rod*
(*adet, alamet, amanet, beričet, dženet, fursat, halvat, kijamet, kuvet, milet, muhabet, rahmet, sijaset, šeret, vilajet* itd.);
2. *ar. t > tur. t > sh. redukcija osnove — vezani morfem -a* → *ž. rod* ili *ž. rod pl. t.* (uglavnom uticaj analogije)
(*dženaza, džezva, hudžera, kadifa, kafa/kava, kajda, kula, mahala, medresa, nahija, serdžada, tarifa, džeride* — *ž. rod pl. t.* itd.);
3. *ar. t > tur. a > sh. a* → *ž. rod* ili *ž. rod pl. t.*
(*fajda, kasaba, maštrafa, oka, sofa, sofra, te gajde* — *ž. rod pl. t.* itd.)
4. *ar. t > tur. e > sh. e* → *sr. rod*
(*kube, turbe* i sl.);
5. *ar. t (iz ar. suf. -iyyä za ž. rod) > tur. e > sh. a* → *ž. rod*
(*ahmedija, beledija, gurabija, ruždija, sultanija* itd.)
ili *m. rod* — prirodni (*zaptija*).

Nemogućnost postavljanja čvršćeg pravila u adaptaciji ove kategorije imenica potvrđuje i pojava alternacija u rodu replike (dubleti). To je, ujedno, i potvrda ne samo uticaja jezika posrednika već i činjenice da se interferencija dešavala na različite načine (pismeno, usmeno i sl.), te da se ista riječ mogla posuđivati više puta u toku jezičkih kontakata i pri tom dobijati različite vrijednosti: fonološke, semantičke, pa i gramatičke. U ovoj grupi imenica modela izdvojene su sljedeće pojave vezane za višerodnost replike:

- 1) *ar. t > tur. e > sh. t/e/a* → *sva tri roda*
(*minaret/munaret m; munara ž; minare/munare s*);
- 2) *ar. t > tur. e > sh. e/a* → *2 roda: ž. i sr. rod*
(*džuba ž/ džube s; libada ž/ libade s; sura ž/ sure s i sl.*)

¹³ Rijetka je pojava da izostane uticaj jezika posrednika na formu replike, kao što je slučaj u primjeru imenice *hatma* ž (< tur. *hatım* < ar. *hatma* (t)). Objašnjenje nalazimo u činjenici da riječ pripada sakralnoj leksici, pa je mogla biti i direktno preuzeta iz arapskog jezika (Kur'an), bez turskog posredovanja.

3) ar. $t > tur.$ $t > sh.$ $t/e \rightarrow 2$ roda: m. i sr. rod

(šerbet m / šerbe s)¹⁴

Sličnu pojavu u vezi sa eventualnim uticajem jezika posrednika (turskog) u preuzimanju oblika i određivanja gramatičkog roda replike nalazimo i u nekim primjerima porijeklom iz perzijskog jezika. Riječ je o imenicama (nisu naročito brojne) koje se u perzijskom završavaju na vokal $-e > tur.$ $-a > sh.$ repliku:

a) na vokal $-a$ (= tur. forma) $\rightarrow$ ž. rod (kajgana, tarhana/tarana);

b) na vokal $-e$ (= perzijska forma) $\rightarrow$ sr. rod (parče)

c) dubletno: obje forme ($-a/-e$) $\rightarrow$ dva roda: ž. i sr. rod (nišesta ž / nišeste s)

3.0. Proces primarne adaptacije imenica orijentalnog porijekla kategoriji srpskohrvatskog broja pojednostavljen je činjenicom da su imenice iz turskog (ili posredstvom turskog) jezika preuzimane samo u obliku jednine (dakle, bez turskog pluralnog sufiksa $-ler/-lar$), te da se ovaj vid adaptacije dešava na već formiranoj replici koja je podrazumijevala gramatički rod i tip deklinacije. Na taj način je svaka posuđena imenica bivala spremna da, zahvaljujući prethodno potpuno adaptiranom obliku jednine, množinu iskazuje po uzusima srpskohrvatskog gramatičkog sistema, analogno riječima domaćeg porijekla. Budući da je to pravilo, detaljnija analiza nije potrebna. Ukazaćemo samo na neke zanimljivije pojave veza ne za plural u primarnoj ili sekundarnoj adaptaciji, te pojave vezane za dublju etimologiju, uticaj analogije i slično.

- (1) Jednosložne imenice muškog roda (na konsonant) i neke dvosložne (naročito one sa nepostojanim a) obično su dobijale oblike tzv. dugačke množine: *čup* — *čupovi*, *džep* — *džepovi*, *raf* — *rafovi* (pored *rafa* — *rafe*), *šal* — *šalovi*, *zar* — *zarovi*, te *čošak* — *čoškovi* i sl. Neke od ovih imenica dobijale su dubletne množinske oblike: *beg* — *bezi* / *begovi*, *horoz* — *horoz* / *horozovi*, *jarak* — *jarci* / *jarkovi* i slično. Zanimljivo je da takva pojava može nositi i semantičku distinkciju kao u primjeru: *sat* — *sati* (= časovi) i *satovi* (= časovnici).
- (2) Imenice orijentalnog porijekla koje se završavaju na velar redovno mijenjaju (poput domaćih riječi) ovaj glas u množini (sibilarizacija): *bardak* — *bardaci*, *kapak* — *kapci*, *oluk* — *oluci* itd.
- (3) Imenice srednjeg roda sa završetkom na vokal $-e$ izražavaju množinu na sljedeće načine:
 - a) proširenjem osnove: *čage* — *čageta*, *kube* — *kubeta*, *šilte* — *šilteta*, *turbe* — *turbeta* i sl.

¹⁴ Sličnu pojavu (dva roda) nalazimo i u primjeru *sirće* s i *sirčet* m ali ovdje model ne podrazumijeva ar. »okruglo« t (tur. *sirke* < pers. *sirke*), pa se pojava može objasniti ili analogijom prema orijentalizmu *šerbe*±/*šerbet* ili kontaminacijom prema sinonimu *ocat* (norma priznaje samo oblik *sirće*).

- b) oblikom zbirne imenice: *đule* — *đulad*, *kopile* — *kopilad*, *parče* — *parčad*, *tane* — *tanad* i slično, odnosno
- c) na oba ova načina: *dugme* — *dugmad* / *dugmeta*.
- (4) U vezi sa dubljom etimologijom i uticajem jezika posrednika zanimljiva je pojava da su neke imenice, porijeklom iz arapskog ili perzijskog jezika, preuzete u turski jezik u svom pluralnom obliku, ali (obično) u značenju jednine. Takav oblik (forma množine — značenje jednine) prenosio se i u naš jezik i najčešće bio spreman da sredstvima sh. gramatičkog sistema tvori nove oblike množine (npr. arapski plurali: *ahbab*, *alat*, *ajan*, *esnaf*, *espap*, *eškija*, *fukara*, *hajata*, *hamajlija*, *hurija*, *kadaif*, *magaza*, *salavat*, *taksirat*, *zerzevat*, te perzijski plurali: *jaran*, *musliman* i sl.). Neke od ovih imenica dobijale su (kontaminacijom) u jeziku primaocu oblike plurale tantum (*makaze*, *raja*) dok neke istim oblikom mogu da izražavaju (zavisno od konteksta) i jedninu i zbir (*alat*, *esnaf*, *fukara*, *zerzevat*), zadržavajući i mogućnost tvorbe pluralnih oblika (*alati*, *esnafi*, *fukare*, *zerzevati*).
- (5) Analogija je značajan kriterij u adaptaciji posuđenica kategoriji gramatičkog broja, što je naročito uočljivo u sinonimiji, kao u primjerima: *čakšire*, *dimije*, *šalvare* (kao »hlače«, »gaće« i sl.), *džeride* (kao »novine«), *gajde* (kao »gusle«), *makaze* (kao »škare«, »nožice«), *čatala* (kao »rašlje«), *tezgere* (kao »nosila«) i slično.
- (6) Najzad, ima i primjera (neki su već pomenuti) kod kojih se gramatički broj ne iskazuje formalno već zavisi od kontekstualnog značenja, pa imenica istim oblikom može da izražava: jedninu, množinu, zbir ili mnoštvo, npr.:
- asker* (=vojnik, vojnici, vojska),
bostan (= vrt/ lubenice; lubenice i dinje — zajedno),
milet (= narod, nacija/ narodi, nacije),
ordija (= vojska, armija),
sijaset (= mnoštvo).

4. 0. Zaključak

Redovna popratna pojava svih jezičkih kontakata je interferencija različitog vida i intenziteta. Riječi preuzete iz jednog jezika u drugi obavezno podliježu, prvo, transfonemizaciji (supstituciji glasova), a potom i transmorfemizaciji (adaptaciji na morfološkom planu). To su osnovni zahtjevi za prelazak jedne lekseme iz statusa modela u formu replike. U tim procesima razlikujemo primarne promjene (nužne, koje su uslov za funk-

cionisanje posuđenice u jeziku primaocu) i sekundarne promjene (koje se dešavaju, eventualno, naknadno na primarno adaptiranoj replici).

4.1. Tursko-srpskohrvatska jezička interferencija, do koje je došlo tokom viševjekovnih direktnih kontakata dviju kultura i civilizacija na našem terenu, rezultirala je ogromnim brojem posuđenica orijentalne provenijencije. Kao značajan dio srpskohrvatskog leksičkog bogatstva, orijentalizmi pokazuju izrazito visok stepen adaptiranosti uzusima jezika primaoca na svim nivoima jezičke strukture, pa su se, prirodno, integrisali u tolikoj mjeri da se često i ne osjeća njihovo strano porijeklo.

4.2. Među posuđenicama je uvijek najbrojnija imenička vrsta. Problem adaptacije imenica orijentalnog porijekla najviše je vezan za kategoriju gramatičkog roda, koju turski jezik ne poznaje. Da bi dobile odgovarajući tip deklinacije, a time i funkciju u jeziku, imenice su morale, odmah po preuzimanju, već u primarnoj adaptaciji, prihvatiti određeni sh. gramatički rod. U tom procesu uspostavljanje su izvjesne pravilnosti zasnovane na nastojanju da se što manje zadire u oblik modela (ako riječ ima konsonantski završetak — da dobije muški rod, ako se završava na vokal *-a* — da se uklopi u ženski rod, a na vokal *-e* — u srednji rod i slično). Takve se pravilnosti, međutim, u velikom broju primjera narušavaju, najčešće pod uticajem prirodnog roda (pripadanje spolu) ili, pak, pod uticajem analogije prema domaćim riječima istog ili sličnog značenja.

Množina imenica iskazuje se, analogno domaćim riječima, isključivo srpskohrvatskim gramatičkim sredstvima — turski pluralni sufiks *-ler/-lar* u principu nije preuziman.

Prihvatanjem gramatičkog roda (uz tip deklinacije) i broja, imenička replika postiže potpunu primarnu morfološku integrisanost.

DIE ANPASSUNG VON SUBSTANTIVEN ORIENTALISCHER HERKUNFT AN DIE KATEGORIE GENUS UND NUMERUS IM SERBOKROATISCHEN

Zusammenfassung

Orientalismen stellen einen bedeutenden Teil des serbokroatischen Wortschatzes dar. Sie wurden über mehrere Jahrhunderte bei direkten Kontakten hierzulande entlehnt und weisen einen hohen Grad der Anpassung auf.

Der Prozeß der Adaptation wird auf Grund des Verhältnisses zwischen dem Modell und seiner Replik verfolgt. Bei der Analyse versucht man, Regelmäßigkeiten festzustellen, aber auch Abweichungen und Ausnahmen bei der Anpassung von Substantiven orientalischer Herkunft an die Kategorien Genus und Numerus des Serbokroatischen.

Die Adaptation an die Kategorie Genus wurde dadurch erschwert, daß das Türkische (als die Sprache, aus der, direkt oder indirekt, entlehnt wurde) diese grammatische Kategorie nicht kennt. Die Anpassung an die Kategorie Numerus wurde dadurch vereinfacht, daß das türkische Pluralsuffix — *ler /-lar* nicht übernommen wurde; statt dessen wurden die grammatischen Mittel des Serbokroatischen benutzt.